

bulunanlara **hâcib** veya **sâdin** denilir; ayrıca bunlar **hacebî** nisbesiyle de anılmışlardır (Sem'ânî, II, 277).

Rivayetlere göre hicâbe görevi Hz. İsmâil'den bir nesil sonra Cürhümlüler'e, onlardan da Huzâalılar'a geçmişti ve reisleri Huleyl b. Hubşiyye tarafından yürütülüyordu. Huleyl'in kızı ile evlenen Kusay kayınpederinin ölümünden sonra Mekke'nin hâkimi oldu; dolayısıyla Kâbe'ye ve hacılara hizmet etme görevini de üstlendi. Kusay'ın vasiyetine uygun olarak yerini oğullarından Abdüddâr aldı ve böylece hicâbe de onun soyunun elinde babadan oğula sırasıyla Osman b. Abdüddâr, Abdüluzzâ b. Osman, Ebû Talha (Ab-

dullah) b. Abdüluzzâ, Talha b. Ebû Talha ve Osman b. Talha'ya intikal etti. Bu görev, Mekke'nin fethi sırasında Osman b. Talha'nın uhdesinde bulunuyor ve Kâbe'nin anahtarı da onun annesinde duruyordu. Hicâbenin Abdümenâfoğulları'nda olduğunu ve çekilen kura sonucu Hz. Peygamber'in büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf'a geçtiğini, onun ölümünden sonra soyuna intikal ettiğini, İslâmiyet'in doğuşu sırasında Benî Hâşim'in elinde bulunduğunu iddia edenler varsa da (*el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 38) bu doğru değildir. Resûl-i Ekrem, Mekke'nin fethedildiği gün tavafin ardından Osman b. Talha'yı çağırdı ve Kâbe'nin kapısını açtırarak Beytulâh'ı içerideki resim ve putlardan temizlettikten sonra Bilâl ve Üsâme ile birlikte içeri girip namaz kıldı (Buhârî, "Şalât", 81). Dışarıya çıktıktan sonra Abbas ve Hz. Ali, sikâye ile birlikte hicâbenin de kendilerine verilmesini istediler. Ancak Resûl-i Ekrem Kâbe'nin anahtarını onlara vermedi ve Osman b. Talha ile amcasının oğlu Şeybe b. Osman'ı çağırarak, "Gün iyilik ve vefa günüdür. Ey Ebû Talha oğulları! Emaneti kıyamete kadar sizde kalmak üzere alın; hicâbeyi sizden ancak zalimler geri alır" (İbn Sa'd, II, 137) dedi ve anahtarın ikisine teslim etti. Hz. Peygamber'in anahtarı sadece Osman b. Talha'ya verdiği de rivayet edilmektedir; ancak Osman b. Talha'dan sonra hicâbenin Şeybe b. Osman'a geçmesi ve tarih boyunca onun neslinde kalması dikkate alındığında anahtarın ikisine birlikte verilmiş olması ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Resûl-i Ekrem'in anahtarı verirken elbisesiyle gizlediği ve onlara da bu yönde davranmaları tavsiyesinde bulunduğu belirtilmektedir. Anahtarın Abdüddâroğulları'na, "Allah size emanetleri ehline vermenizi emreder" (en-Nisâ 4/58) meâlindeki âyetin nüzûlünden sonra teslim edildiği de söylenmektedir (Taberî, V, 86-88). Öte yandan İbn Kuteybe ve İbn Hazm, Şeybe b. Osman'ın Osman b. Talha'nın oğlu olduğunu kaydediyorlarsa da (*el-Ma'ârif*, s. 70; *Cemhere*, s. 127) diğer kaynaklarda onun amcasının oğlu olduğu belirtilir ki doğrusu budur.

Osman b. Talha Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye döndü ve Resûlullah'ın vefatına kadar orada kaldı. Bu zaman zarfında hicâbe görevi Şeybe b. Osman ve oğulları ile kardeşi Vehb b. Osman tarafından yürütüldü; Osman b. Talha da geri dönünce onlara katıldı. Osman b. Talha'nın vefatı üzerine görevi Şeybe b. Osman ve onun ahfadı (Benî Şeybe) de-

vam ettirdi. İbn Kuteybe (ö. 276/889), Belâzûrî (ö. 279/892-93), İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Kalkaşendî (ö. 821/1418) ve Eyüp Sabri Paşa (ö. 1308/1890), kendi zamanlarında hicâbenin Benî Şeybe tarafından yürütüldüğünü kaydetmektedirler; günümüzde de bu görev Şeybe ailesinin elindedir (Muhammed b. el-Alevî el-Abbâs, s. 125).

Hz. Peygamber Mekke'nin fethi sırasında yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir: "Dikkat edin! Kâbe'nin hizmeti (sidânetü'l-beyt) ve hacılara su temini (sikâye) dışında geçmişe ait bütün mefâhîr iddiası, kan ve mal davaları şu iki ayağımın altındadır" (*Müsned*, II, 36, 103).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hcb", "sdn" md.leri; *Müsned*, II, 11, 36, 103; III, 410; Buhârî, "Şalât", 81; Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 837-838; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere* (Abdüssettâr), I, 216-217; İbn Hişâm, *es-Sîre*², IV, 412; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 136-137; Zübeyrî, *Nesebü'l-Kureys*, s. 251-253; İbn Habib, *el-Muḥabber*, s. 17; Ezrakî, *Aḥbâru Mekke* (Melhas), I, 111, 114, 265-268; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 70, 575; Belâzûrî, *Ensâb*, I, 53; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, V, 86-88; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 126-127; İbn Abdülber, *el-İstî'âb* (Bicâvî), II, 712-713; Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1967, s. 117-119; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 277; III, 486-487; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 70-71; İbn Kudâme, *et-Tebyîn fî ensâbi'l-Ḳureşiyîn* (nşr. M. Nâyi' ed-Düleymî), Beyrut 1408/1988, s. 249-251; Muhibbüddin et-Taberî, *el-Ḳirâ li-ḳasîdi Ümmi'l-ḳurâ* (nşr. Mustafa es-Sekkâ), Kahire 1390/1970, s. 502 vd.; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Kahire 1991, s. 310; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), IV, 450-451; *Tecrid Tercemesi*, II, 417-418; VI, 25; X, 311-312; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, V, 366-368; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 306-309, 968-969; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, V, 248, 250; Muhammed b. el-Alevî el-Abbâs, *Fî Rihâbi'l-Beyti'l-Harâm*, Cidde 1979, s. 125; Köksal, *İslâm Tarihi* (Medine), VIII, 894; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), II, 894; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 194-196; Kehhâle, *Mu'cemü ḳabâ'ili'l-'Arab*, Beyrut 1991, II, 623; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 38; III, 282; G. Demombynes, "Şeybe", *İA*, XI, 458-460.

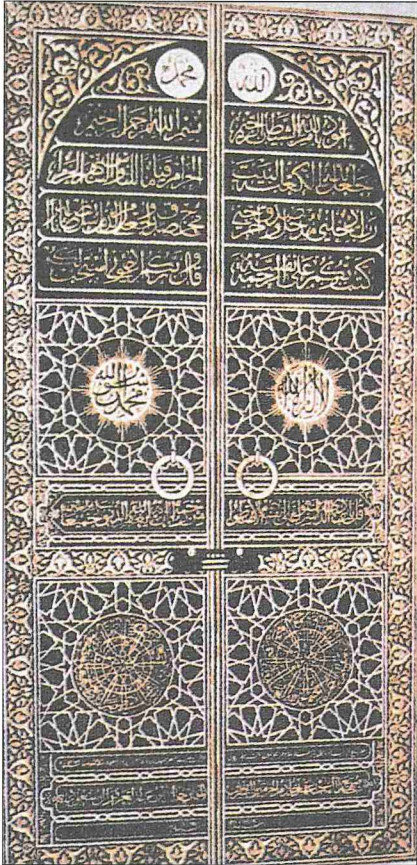
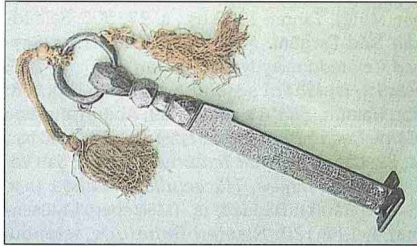
İBRAHİM SARIÇAM

HİCAZ (الحجاز)

Arabistan yarımadasında Kızıldeniz'in doğu sahili boyunca uzanan ve Haremeyn ile mikât yerlerini içine alan coğrafi bölge.

İslâm coğrafyacıları genellikle Hicaz'ı yarımada'nın önemli ve müstakil bir bölgesi olarak tanıtır (DİA, III, 248). Bölgeye Hicaz adının ne zaman verildiği kesin

Kâbe'nin kapısı ve anahtarı

olarak bilinmemektedir. Ancak bu isme İslâm öncesi döneme ait rivayetlerde ve Câhiliye şiirinde rastlanmaktadır. Sözlükte “iki şeyi birbirinden ayıran sınır, engel” anlamına gelen ismin iki bölgeyi birbirinden ayırdığı için verildiği hususunda ittifak edilmiştir. Bu iki bölgenin Tihâme (veya el-Gavr) ile Necid, Yemâme ile Arûz; Yemen ile Necid, Yemen ile Şam (Suriye) ve Necid ile Serât dağları olduğu şeklinde farklı yorumlar yapılmıştır. Bölgenin, sık sık rastlanan ve tabii bir engel oluşturmuş bazalt kayalıklar (harre) sebebiyle Hicaz adını aldığı da ileri sürülmüştür.

Hicaz Kızıldeniz’in doğusunda, kuzeyde Ürdün’ün liman şehri Eyle’den (Akabe) güneyde Yemen sınırındaki Asîr’e ve doğuda Necid çöllerinden Irak’a kadar uzanır; bölgenin kuzey ve doğu sınırlarının nerede bittiği ihtilâfıdır. Tebûk ve Filistin’in de buraya dahil olduğunu söyleyenler de vardır (Yâkût, II, 219). Mekke’yi Hicaz’ın merkezi sayan coğrafyacıların yanında burayı Tihâme’ye, Medine’nin ise yarısını Hicaz’a, yarısını Şam’a dahil edenler de bulunmaktadır.

İslâm dünyasının en önemli dinî mekânlarının bulunduğu Hicaz, yahudilerle Necranlı hristiyanların bölgeden çıkarılmaları konularıyla ilgili olarak ilk devir kaynaklarında, özellikle de hadis literatüründe yer alır (*Müsned*, I, 195-196; II, 149; III, 345; Buhârî, “Harş ve’l-müzâra’a”, 17, “Farzû’l-ğumus”, 19; Müslim, “Cihâd”, 20, “Müsâkât”, 1). Bu rivayetler delil gösterilerek Hicaz bölgesinde gayri müslimlerin ikametine müsaade edilmiştir. İmam Şâfiî’ye göre cizye ödemeye razı olsalar dahi gayri müslimlerin burada ikametleri yasaklanmış ve bölgede üç günden fazla kalmaları uygun görülmemiştir. Üç günü dolduran kişi bulunduğu yeri terkeder; ancak bir başka yerde üç gün daha kalabilir. Mâzeretsiz olarak Hicaz’ın herhangi bir yerinde kalan zimmîye ta’zîr cezası verilir (*Tecrid Tercesesi*, VIII, 416; ayrıca bk. *DîA*, XIII, 421; XVI, 128-129). Aynı şekilde ölümlerini de göturmeleri istenmiştir; zira ölümler burada gömülmesine izin vermek devamlılığı ve yerleşmeyi ifade eder. Eğer taşınacak mesafe uzaksa ve taşıma sırasında cese- de herhangi bir zarar gelme ihtimali varsa buraya defnedilebilir (Mâverdî, s. 315-316; Kalkaşendî, IV, 249-250).

Bazı âlimler yarımada’nın tamamını Hicaz olarak kabul etmişlerse de bu görüş pek itibar görmemiştir. İmam Şâfiî’ye gö-

re Mekke, Medine ve Yemâme mülhaklarıyla birlikte Hicaz’a dahildir. Yemen’i Hicaz’ın dışında tutanlar, Hz. Ömer’in gayri müslimleri sürgün ederken yarımada içerisinde fakat Hicaz bölgesi dışında oturanları yerlerinden çıkarmamasını delil gösterirler ve halifenin Hayber’deki yahudilerle Necran’daki hristiyanları dışarı çıkarmasının sebebinin Haremeyn’in güvenliğini sağlamakla sınırlı olduğunu ileri sürerler (Cevâd Ali, VI, 621-622). Nitekim ondan sonra gelen halifeler, meselâ Yemen’deki gayri müslimler için herhangi bir uygulama yapmamışlardır. Bu bakımdan Hicaz şehirleri içerisinde Mekke ve Medine ile ilgili hükümlerin diğerlerinden farklı olduğu İslâm hukukçuları tarafından belirtilmiştir. Bunun yanında Hicaz kelimesi hadislerde yer ismi olarak imanla ve kıyamet âlâmetleriyle ilgili bablarda geçmektedir (Buhârî, “Fiten”, 24; Müslim, “İmân”, 21, “Fiten”, 14; Tirmizî, “Fiten”, 35, “İmân”, 13).

Hicaz toprakları coğrafi görünüş bakımından farklılık arzeder. Bölge içerisinde düz araziler, dağlar, alçak kısımlar, harreler, vadiler ve çöller yan yana bulunmaktadır. Mes’ûdî, burayı kurak ve verimsiz arazilerin bol olduğu bir yer şeklinde tarif etmektedir (*Mürûcû’z-zehab*, II, 62). Bundan dolayı bölgede birçok iklim farklılıklarına rastlanmaktadır. Hicaz şehirlerinin kışları en soğuk geçeni Tâif’tir. Bölgenin hemen her yerinde kuraklık hüküm sürer; genelde yağmurlar sonbaharda görülür. Kurak arazilerin uzantıları üzerinde tarıma, dolayısıyla yerleşik hayatın gelişmesine imkân veren bazı vahalar vardır.

Kızıldeniz’e paralel uzanan alçak, iklimi kuru ve sıcak dar kıyı ovası ile onun doğusundaki dağlık kesimler iki farklı coğrafi görünümündedir. Tihâme adı verilen ovanın eni yer yer değişiklik gösterir. Kuzeyde Ürdün sınırına yakın kesimlerde çok dar olan topraklar el-Vech hizalarında 18 km., Yenbu civarında 25 km. genişliğe erişir ve bu rakam güneye doğru daha da artarak zaman zaman 29 kilometreye ulaşır. Mercan kayalıklarıyla kuşatılmış bulunan kıyılarda Şuaybe ve Câr gibi metrük liman kalıntıları vardır. Hicaz halkının İslâm öncesi dönemlerde denizciliği pek sevmediği görülmektedir. Nitekim Habeşistan’a hicret sırasında Hicazlılar’ın karşı kıyıya naklini Habeş denizcileri yapmıştı. Günümüzde iki önemli limandan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, Hz. Osman zamanından beri Mekke’nin iskelesi olarak kullanılan Cidde, diğeri Medine’nin iskelesi durumunda olan Yenbu’dur.

1182 sonbaharında İkinci Haçlı Seferi’nin önde gelen kumandanlarından olan Kerrek Prinkepsi Renaud de Chatillon, Hicaz limanlarından Havrâ ve Yenbu ile Râbiğ’a kadar ilerleyerek buraları ateşe vermiş ve bazı ticaret gemilerini batırmıştı. Bunun üzerine Selâhaddin-i Eyyûbî’nin o dönemde Mısır valisi olan kardeşi el-Melikü’l-Âdil bir donanma göndererek düşman harekâtını durdurup Kızıldeniz ticaret yolunu ve Hicaz’ı büyük bir tehlikeden kurtarmıştı (İbnü’l-Esîr, XI, 389-390; Runciman, II, 366-367; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 109).

Bölgenin zikredilmesi gereken ikinci kısmı dağlık olan kesimdir. Burada yer alan ve tedricen yükselerek zaman zaman 2000 metreye ulaşan Serât dağ silsilesi kuzeyde Şam’dan (Suriye), güneyde Yemen içlerine kadar uzanır ve bir anlamda yarımada’nın omurgasını meydana getirir. Bundan başka bölgede, İslâm’ın zuhurundaki haberlerde isimlerine sık sık rastlanan Mekke ve Medine çevresindeki dağlar da bulunmaktadır. Serât dağ silsilesinin, yer yer faylarla kırılmış ve sönmüş volkanların meydana getirdiği harreler keşilmesi olduğu görülür. Hicaz’da bulunan en geniş vadi, Câhiliye şiirlerinde geçen ve Hz. Peygamber’in seriyyleleri münasebetiyle sık sık zikredilen İdam (günümüzde Vâdilhamd) vadisidir. Eşca’ ve Cüheyne kabilelerinin yaşadığı vadi, güneydoğuda Hayber harresine kadar uzanarak güneyde Akik ve Kurâ vadileriyle birleşir. Diğer önemli bir vadi de hac yolu üzerinde yer alan ve hurmalıkları, verimli toprakları ile ünlü olan Vâdisafrâ’dır. Hicaz orta, kuzey ve güney olmak üzere üç bölgeye ayrılır. Güneyde Tâif, Mekke ve Cidde dolaylarından kuzeyde Medine ve Yenbu’a kadar uzanan orta kısım İslâm dini ve tarihi bakımından bölgenin en önemli parçasıdır. Tebûk ile bugünkü Ürdün sınırı arası kuzey, Tâif ile Asîr (Yemen) arası da güney bölgeleridir. Diğerlerine göre yüksek ve dağlık olan güney toprakları daha bol yağış alır ve dolayısıyla tarıma daha elverişlidir.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Hicaz, Şam ile Yemen’i birbirine bağlayan ana ticaret yolunun üzerinde bulunuyor ve yarımada’nın bu iki bölgesi arasında bir geçit noktası görevi yapıyordu (Taberî, II, 492; Cevâd Ali, IV, 113; VII, 347 vd.). İskender İmparatorluğu ve onu takip eden Helenistik krallıklarla daha içerideki Asya ülkeleri arasında gidip gelen kervanlar çeşitli zamanlarda bu yolu takip ettiler. Bi-

zans ve Sâsânîler arasındaki mücadele kızıştığında bu yola talep daha da arttı. Hicaz'ın böyle bir kavşakta bulunması, onun stratejik bakımdan daima üstün ve kârlı çıkmasına sebep olmuştur. Meydana gelen ticarî faaliyet, Hicaz bölgesinde Mekke gibi bazı yerlerin şehirleşmesine ve yeni kervan şehirlerinin doğmasına yardım etmişti. Hicaz bu yol sayesinde Mısır, Irak, Habeşistan, Somali, Suriye, Akdeniz ve Yemen'e, Kızıldeniz vasıtasıyla da Hint okyanusuna bağlanıyordu. Hicaz bölgedeki ticaret kafileleri için olduğu kadar Mısır, Habeşistan ve Irak için de bir kavşak vazifesi görüyor ve altı adet ana yol buradan geçiyordu. Güneyde Yemen'in San'a şehrinde başlayıp kuzeye doğru Tâif-Mekke-Yesrib-Hicr (Medâinü Sâlih)-Tebük-Maan-Mûte-Amman-Busrâ güzergâhıyla Şam'a ulaşan yolun bir kolu da Mekke'den sonra Kızıldeniz kıyısını takip ederek Bedir'e, buradan Akabe körfezinin sonundaki Eyle'ye, oradan da Maan'a ulaşarak ilk yolla birleşiyordu. İslâm öncesi dönemde Mekke'nin ticarî gelişiminde Hicaz'ın böyle bir konumda bulunması önemli rol oynamıştır. Nitekim çok daha sonra inşa edilen ve Medine'ye ulaşan Hicaz demiryolunun güzergâhı da budur.

İslâm'ın zuhurundan sonra ana yola bağlı olan tâli yollar fetih ordularının harekâtı, idarî haberleşme, göç ve artan nüfusun ihtiyaçları, hac ve ticaret gibi sebeplerden dolayı gelişti. Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh, 161'de (777-78) başlattığı çalışmalarla on yılda Irak'tan Hicaz'a giden yolu çok rahat ve güvenli bir hale getirdi; ayrıca Haremeyn arasında posta düzeni kurarak verilen hizmetleri daha da ileri götürdü (Taberî, VIII, 136, 163; İbn Kesîr, X, 136). Hârûnürreşid ise Feremâ tarafından Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştiren bir kanal açmak istemiş, fakat Hicaz'ın güvenliğini ileri süren çevresindekiler onu bu fikrinden vazgeçirmişlerdi (Süyûtî, s. 327-328). Suleyhîler'den Ali b. Muhammed de (1047-1067) bölge içerisindeki hac yollarını ıslah edip güvene kavuşturdu ve hac kafilelerinin seyahatlerini kolayca yapmalarını sağladı.

Kuzey Hicaz, Arap yarımadasının yeraltı kaynakları bakımından en zengin kısımlarından biridir. Ürdün ile Suudi Arabistan sınırında demir ve fosfat, Kızıldeniz yakınlarında kurşun, altın, sülfür ve volfram madenleri çıkarılmaktadır. Hz. Peygamber, Süleymoğulları'na karşı sefer yapmak amacıyla bu madenlerin bulunduğu yerlerden Bahran'a gitmiş (Taberî, III, 153), Fûr'a tarafındaki madenleri de

Bilâl b. Hâris'e iktâ olarak vermişti. Bölgenin vadi ve harrelerin bulunduğu yerleri su kaynakları bakımından zengin iken çöl halindeki alanlar başta olmak üzere birçok kesimi tarih boyunca suya hasret çekmiştir. Suyun bol olduğu Medine, Hayber, Tebük vb. şehirlerde tarım ve ona bağlı faaliyetler gelişirken Mekke gibi tarım imkânından yoksun yerlerde ticaretin ön plana çıktığı görülür. Bütün bunlar Hicaz halkının hayat anlayışı, gelenekleri ve folklorunda iz bırakmıştır.

İlk çağlarda Arap yarımadasında ticaret Yemenliler'in elindeydi; onların gerilemesi üzerine yerlerini Hicazlılar aldı. Milâdî I. yüzyıldan itibaren Hicazlılar, Habeş ve Yemen tâcirlerinden temin ettikleri malları kendi hesaplarına Şam, Mısır ve nâdir olarak da ticareti Hîretiler'in elinde bulunan İran pazarlarında satıyorlardı. Hicaz bölgesiyle komşuları olan Yemâme, Bahreyn, Irak, Habeşistan, Yemen ve Suriye arasında tarihin eski devirlerinden beri sıkı bir ticarî bağlantının bulunduğu bilinmektedir. Mekke yarımada içerisindeki farklı konumu, bir dereceye kadar merkezî vaziyeti, kuzey-güney ana ticaret yolunun üzerinde bulunuşu ve Kâbe ile haram ayların meydana getirdiği serbestiyet dolayısıyla Hicaz'ın ticaret merkezi durumundaydı. Şehrin bu özellikleri hem dinî hem de ticarî faaliyetler için fırsat ve kolaylıklar sağlıyordu. Hicaz bölgesinde oturan yahudilerin çoğu tarımla uğraşırken az bir kısmı da ticaret ve el sanatları ile geçimlerini sürdürüyordu; bölgede ticaret Araplar'ın elindeydi.

İslâm'ın zuhurundan kısa bir süre önce Kızıldeniz'den yapılan ticaretin hacmi genişlemişti. Birbirleriyle mücadele halinde olan Bizanslılar ve İranlılar ticaretten daha çok pay alabilmek için buraya hâkim olmak istemişler, fakat Hicaz'ın Mekke'nin liderliğindeki ticarî aktivitesine boyun eğdirememişlerdi. İslâmiyet'ten önce ve sonra haram aylarda kurulan panayır ve özellikle hac ibadeti için yarımada içinden ve dışından gelen kafileler bölgeye büyük bir ticarî canlılık kazandırıyor. Câhiliye döneminde Mekke çevresinde ve Hicaz'a dahil olan çeşitli yerleşim birimlerindeki panayır bir anlamda yarımadanın ticarî can damarlarıydı. Bunun yanında, Hicazlılar'ın yılın belli günlerinde katıldıkları Tihâme'deki Hubâşe panayırı gibi ortak pazarlar da bulunmaktaydı. Bu panayır ve pazarlar bölgede yaşayan halkın, özellikle bedevîlerin ürettiklerini pazarlamaları için bir fırsattı. Bütün bu faaliyetler Hicaz bölgesinin ticarî

cazibesinin artmasını sağlıyordu; İslâm diniyle birlikte bu cazibe daha da arttı. Hac için Mekke ve Medine'ye gidecek kişilerin yolculuklarını kolaylaştırmak ve yol güvenliğini sağlamak, idarecilerin ilk devirlerden itibaren büyük önem verdikleri işlerin başında geliyordu. Bu amaçla mevcut yolları ıslah ediyorlar, yeni yollar açıyorlar, misafirhaneler, menziller, sebiller vb. inşa ediyorlardı. Bu faaliyetler bir taraftan bölgenin imarına, diğer taraftan ticarî faaliyetlerin canlanmasına sebep oluyordu. Bunların yanında Haremeyn dinî ilimler sahasında bir eğitim ve kültür merkezi haline de gelmişti (İbn Kesîr, XI, 378; XIII, 73, 147).

Bedevîler tarafından pazara getirilen mallar daha çok mübâdele esasına göre el değiştiriyordu. Bununla birlikte kaynaklar, İslâm'ın zuhuru sırasında Hicaz'da kullanılan paralar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Ekserisi altın ve gümüşten darp edilen bu paralar Sâsânî, Bizans, Mısır ve Habeş sikkeleri ve aralarında en çok Bizans ve Sâsânî dirhemleriyle dinarları kullanılıyordu. Ölçü birimleri ise kintâr, kafiz ve müd idi.

Hicaz'da zaman zaman kıtlık, salgın hastalık, sel ve deprem gibi tabii afetlere mâruz kalıyor ve bunları önlemek için çeşitli tedbirler alınıyordu (İbnü'l-Esîr, IX, 478; İbn Kesîr, XII, 135, 201). 18 (639) yılında bütün bölgeyi kasıp kavuran kıtlık kabilelerin tamamının Medine'de toplanmasına sebep olmuş, bunların ihtiyaçları ancak Hicaz bölgesi dışından gelen yardımlarla karşılanabiliyordu (Taberî, IV, 96-100; İbnü'l-Esîr, II, 507-509; İbn Kesîr, VII, 92-94). Hişâm b. Abdülmelik zamanında yine bütün Hicaz'ı tesiri altına alan bir kıtlık baş göstermiş, bunun sonucunda özellikle bâdiyelerde yaşayanlar Şam ve çevresine sığınmışlardı (Zübeyrî, s. 246).

Ensâb âlimlerinin verdikleri bilgilere göre Hicaz bölgesine çoğu İslâm'dan önceki dönemlerde gerçekleşen pek çok göç olmuş, bu göçler bölgede birbirinden farklı unsurların bir araya gelmesine yol açmıştır. Hicaz'a göç eden en eski kavim Amâlika'dır (Taberî, I, 203). Yemen'deki Sebe halkının malları mahvolup ülkeleri harabeye dönünce (Sebe' 34/16-17) memleketlerini terkederek bir kısmının Hicaz bölgesinde çeşitli yerlere, bu arada Mekke ve Medine çevresine yerleştiği, Huzâa kabilesinin de bunlar arasında olduğu ileri sürülmektedir (İbn Kesîr, II, 148). Rivayetlere göre yahudilerin Hicaz'a göç edip

yerleşmeleri Amâlika'dan sonradır; bunun Hz. Mûsâ zamanına rastladığını söyleyenler de vardır. Bâbil Kralı Buhtunnasr (m.ö. 605-562), Beytûlmakdis'i yıkıp Kudûs halkının bir kısmını esir aldığı anda bazı yahudi zümreleri Hicaz'daki çeşitli şehirlere yerleşmişti (Belâzûrî, *Fûtûh*, s. 19-20; Taberî, I, 539). Romalılar'ın Şam şehirini ele geçirdiklerinde de burada yaşayan yahudi kabilelerinin Hicaz'a göç ettikleri söylenir. Yahudilerin Hicaz'a göçmesiyle ilgili bu ve benzeri bilgiler içerisinde en mâkul olanı, Romalılar'ın Filistin'i ele geçirmelerinden sonra vuku bulduğu söylenen göçtür; ancak yine de geliş tarihlerini tesbit etmek güç görünmektedir. Yahudiler bölgenin her tarafına yayılmış olmakla birlikte özellikle kuzeyde (Vâdilkurâ, Hayber ve çevresinde) yoğunlaşmışlardı.

Çeşitli etnik unsurları barındıran Hicaz'da hâkim unsur karışık bir biçimde dağılmış olan Araplar'dır. Dağılmanın sebebi, bölgede en erken dönemlerden itibaren hüküm süren coğrafi şartların zorluğu yüzünden yerleşik hayattan çok göçebe hayatın tercih edilmesidir. Bu bakımdan kabilelerin bazılarının yerleşim alanlarını tesbit etmek dahi güçtür. Hicaz bölgesinde yaşayan Arap kabileleri İsmâil peygamberin soyundan gelmektedir ve onlara Yemen Arapları olan Kahtânîler'den ayırmak için Adnânîler ismi verilmiştir. İbn Kesîr Arab-ı Mûsta'ribe'nin Hicaz Arapları olduğunu söyler. Aynı şekilde bütün Hicaz Arapları'nın nesepleri, Hz. Peygamber'in yirmi birinci göbekten dedesi olan Adnân'a ve dolayısıyla Hz. İbrâhîm'e kadar uzanmaktadır (İbn Kesîr, I, 181; II, 145, 180 vd.; Cevâd Ali, I, 294).

Yemen Arapları ile Hicaz Arapları'nın neseplerinin birbiriyle sık sık karıştığı görülmektedir. Bunun sebebi, İslâm öncesi dönemde bölge içinde meydana gelen olaylar ve kabilelerin yer değiştirmesidir. Bu hareketlilik nesep âlimlerinin kesin ve sağlıklı tesbit yapmalarını zorlaştırmıştır. İslâm'ın zuhurunda Mekke'deki Kureys ile Medine'deki Evs ve Hazrec kabileleri müstakil bir halde iken yaklaşık üç asır içerisinde bölgenin içine ve dışına dağılmışlardır. Abdullah b. Zübeyr Hicaz'a hâkim olduğu zaman başta Medine ve Mekke'dekiler olmak üzere bütün Emevî ailesi mensuplarını Hicaz'dan dışarı çıkarmıştı (Taberî, V, 540).

Hicaz bölgesindeki Arap kabileleri ana yolların çevresinde veya yakınlarında yaşıyordu. Esed kabilesi hac yolu üzerinde-

ki Sümeire yakınında, Mudar kabilesinin kollarından Müzeyne de Medine ile Vâdilkurâ arasında ve yine hac yolu üzerinde oturuyordu. Necd bölgesinde yaşayan Cüheyne'iler, İslâmiyet'ten bir süre önce buradan Hicaz'a göç ederek Kızıldeniz ile Vâdilkurâ arasına ve Yenbu'a yerleşmişler ve daha çok Medine ile Yenbu arasında yoğunlaşmışlardı. Benî Süleym kendilerine nisbet edilen harrelerde oturuyordu. Bunlardan başka bölgeye Sakîf, Hüzeyle, Kudâa, Kinâne, Hevâzin, Cüzeym ve Yemen'den gelen Cüzâm ve Tay gibi kabile ve kollarının yerleştikleri görülmektedir. Arap yarımadasındaki kabilelere Hicâzî ve Necdî olmak üzere ikiye ayrılır; iddiaya göre Hicâzîler Necdîler'den daha az bedevî hayatı yaşamaktadırlar. Hicaz kabilelerinin menşelerini, oturdukları bölgeleri ve isimlerini tesbit etmek, yerlerinin belirli olmaması ve birbirlerine benzeyen isimlerin karışması sebebiyle zordur. Medine ile Şam arasındaki tarım ve hayvancılığa elverişli topraklara yerleşen kabilelerin en meşhurları Esed, Uzre, Gatafân, Eşca' ve kolları ile Sa'lebe'dir. Bedevî hayat tarzının izlerinin köklü olduğu bu kabilelerin Hayber ve çevresinde yaşayan kabilelerle, özellikle de Tay kabilesiyle alâkalı ve dostlukları bulunuyordu. Bunların en meşhurları, Medine'nin kuzeyinde Teymâ'a kadar uzanan geniş bölgeye yayılan Eşca' idi. Çoğunlukla Tâif ve çevresinde yaşayan Sakîfliler'in hayat tarzları Hicazlılar'dan çok Yemenliler'e benziyordu (Cevâd Ali, IV, 156). Hicaz bölgesinde Araplar'la yahudilerin yanında az sayıda da gayri Arap unsurlar (mevâlî) vardı. Bunlar genellikle köle ve esir olarak bölgeye getirilmişler veya çeşitli amaçlarla kendileri gelip yerleşmişlerdi; Fars, Rum ve Habeşler'den oluşan mevâlî grupları arasında el sanatları yaygındı.

Hicaz'ın İslâm öncesi din ve kültür hayatıyla ilgili bilgiler, bedevî yaşantı ve bölge içerisinde meydana gelen göç hareketleri dolayısıyla oldukça karışıktır. Bu bilgilerin çoğu, diğer alanlarda olduğu gibi Câhiliye şiirlerinden ve "eyyâm edebiyatı"ndan öğrenilmektedir. Dinî hayata dair bilgilerin ekserisi İslâm'dan hemen önceki döneme aittir. Bölgedeki hristiyanların toplu göçle gelmeyip misyonerlerin çabaları ve tâcirlerin faaliyetleri sonucunda oluştukları tahmin edilmektedir. Bunlardan Gassânîler bölgede monofizit mezhebinin yayılmasına çaba harcamışlardı. Hicaz bölgesinin, İslâm öncesi dönemde gerek ticaret gerekse diğer yollardan İran ve Yunan kültüründen ha-

berdar olduğuna dair bazı bilgiler mevcuttur. Bu etkileşim İran ile ticaret için gidilen merkezlerden Hîre şehrinde, Bizans ile de Suriye ve çevresinde meydana geliyordu. Bunların izlerine Hz. Peygamber'e nakledilen haberlerde rastlanmaktadır. İbn Kuteybe, Arap kabileleri içinde Rebîa ve Gassân ile Kudâa'nın bazı kollarının hristiyan, Benî Kinâne, Benî Kâ'b ve Kinde kabilelerinin yahudi ve Temîm kabilesinin bazı kollarının da Mecûsî olduğunu kaydeder (*el-Ma'ârif*, s. 266). Ancak Araplar'dan bu dinlere mensup olanlar azdı ve çoğunluk putperestti. Bölgenin çeşitli yerlerindeki putlar arasında bütün Hicaz halkının saygı duyduğu putlar vardı. Bunların Hicaz'a getirilmesi ve bu âdetin kimlerden nasıl alındığı hakkındaki bilgiler müphem ve muğlaktır (Cevâd Ali, VI, 32, 81, 227-228, 283, 285).

Hz. Peygamber ve sahâbîlerinin yaşadığı şehirleri bünyesinde barındırması sebebiyle dinî ilimlerde Hicaz'ın öne çıktığı ve bir ekol oluşturduğu görülmektedir. Özellikle ilk üç asırda Haremeyn bütün İslâm dünyasının en önemli ilmî merkezi konumundaydı. Arapça'nın lehçeleri içerisinde Kur'an Arapçası ile bütünleşerek vahyin ve İslâm dininin lisanı haline gelen Hicaz lehçesi en hızlı gelişen lehçelerden biri olmuştur. Kur'an'ın Hicazlılar'ın lehçesiyle indiği hususu âlimler arasında tartışma konusudur (Süyûtî, s. 355-364). Dil âlimleri Hicaz lehçesini ilk ve son lisan kabul etmişlerdir (Cevâd Ali, IV, 276-277). Belâzûrî'nin rivayetinden, İslâm öncesi dönemde Hicaz Arapları'nın okuma yazma ve yabancı dil konusunda çok geri oldukları anlaşılmaktadır (*Fûtûh*, s. 691-695; Ahmed Emîn, s. 140).

Hicaz'da, özellikle de Medine'de hadislerin tesbitine ve Kitap ile Sünnet'e bağlı nazarî bir fıkıhın tesisine çalışıldı. Sahâbeden sonra gelen tâbiîn neslinin temsilcileri üstat, muhit ve mâlûmat farkına dayalı olarak Hicaz (ehl-i hadîs) ve Irak ekolü (ehl-i re'y) denilen iki gruba ayrılmıştı. Bu grupların ortaya çıkışı Emevîler'in sonu ile Abbâsîler'in ilk yıllarına rastlamaktadır. Ekoller arasındaki ihtilâf daha çok muhit ve bilgi kaynağı farkına dayanmakla birlikte bazı usul farkları da dikkat çekmektedir. Hicazlılar, Medine halkının örfüne Hz. Peygamber'in yaşayan sünneti diyerek ayrı bir değer veriyorlardı ve muhitleri gereği hadis malzemeleri de daha zengindi; kaynaklarını hadisle sınırlı tutuyorlar, zayıf da olsa hadisi re'ye tercih ederek meydana gelmemiş olaylar üzerinde hüküm vermiyorlardı (bk. FIKIH).

İbn Haldûn, Hicaz ekolü rivayetlerini râvileri dolayısıyla daha üstün tutmakta ve İmam Mâlik'i bu ekolün lideri, *el-Muvaṭṭa'* adlı kitabını da baş eseri olarak görmektedir (*Mukaddime*, II, 1039-1040, 1050). Eyyûbîler'in hüküm sürdüğü dönemde Şâfiîliğin güçlenmesi hariç tutulursa Hicaz bölgesinde Mâlikî mezhebi daha yaygındı.

Câhiliye döneminde çoğu bedevî olan Hicaz Arapları'nın şehirliileri de bedevî yaşantısına yakın bir hayat yaşıyordu. Hicaz ve Necid bölgelerinde Yemen'deki gibi belli bir esasa ve silsileye dayanan bir devlet kurulmamıştı. Yukarıda zikredilen coğrafi çeşitlilik bölgede sürekli ve düzenli bir idarenin kurulmasına müsaade etmemiştir. Bu bölgelerde, kabile esasının hâkim olduğu kendi içlerinde bağımsız küçük topluluklar yaşıyordu; bu bakımdan Hicaz'ın İslâm'dan önceki tarihi karanlıktır. Kalkaşendî, Hicaz emâretinin başlangıcını tûfandan sonra Benî Cedîs ve Tasm'a, ikinci emâretini de Cürhüm-lüler'in Hicaz'a Yemen'den göç ettikleri zamana kadar götürmektedir (*Şubḥu'l-a'sâ*, IV, 251). İslâm'ın doğuşuna kadar Hicaz'da bugün anlaşılan mânada bir idarî teşkilâtın varlığından bahsetmek oldukça zordur. Kusay b. Kilâb tarafından temelleri atılan Mekke şehir devleti hariç tutulursa Hicaz tamamen bağımsız ve her kabilenin kendi başına buyruk bir halde yaşadığı bir bölge durumunda idi. Emevîler döneminde Hicaz Mekke, Medine, Tâif ve Yemâme merkezli olarak dörde bölünmüş bir halde idare ediliyor, bazan bu merkezler birleştirilerek bunlara tek bir vali tayin edilebiliyordu. Hilâfet merkezinin nakledilmesinden sonra Hicaz şehirlerinin her biri tek tek veya ikisi üçü yahut hepsi birden bir vali tarafından yönetilmiştii. Halife b. Hayyât, Yezîd b. Muâviye'nin Mekke'de halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'e veya onun seçeceği bir akrabasına kendisine biat etmesi karşılığında Hicaz valiliğini önerdiğini söyler (*et-Târîḥ*, s. 193). Burada Hicaz valiliğiyle kastedilenin Mekke ve Medine valiliğinin birleştirilmiş şekli olduğu, Emevîler döneminde Hicaz vilâyeti idaresi hakkında Taberî'de geçen haberlerden anlaşılmaktadır. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde Mervân b. Hakem, Haccâc, Ömer b. Abdülazîz, Dâvûd b. Ali gibi meşhur şahsiyetlerin Hicaz valiliğine getirildiği görülmektedir. Ziyâd b. Ebîh de isteği üzerine Muâviye tarafından bu göreve tayin edilmiş, fakat göreve başlamadan ölmüştür (Taberî, V, 289; Ya'kûbî, II, 229).

Tarih boyunca çeşitli devletler Hicaz'a hâkim olmak istemişlerse de çabaları çok defa sonuçsuz kalmıştır. Son Bâbil kralı Nabonid'in milâttan önce 552 yılında Hicaz seferine çıktığı, bölgenin ticaret yolu üzerinde bulunan Dûmetülcendel, Hayber ve Teymâ'ı istilâ ettiği, bu istilânın Medine'ye kadar uzandığı ve Teymâ'ı kendisine merkez edindiği 1956 yılında Haran'da bulunan kitâbelerden anlaşılmaktadır (Cevâd Ali, I, 614 vd.). Günümüzde elde edilen bazı bulgulardan, Kitâb-ı Mukaddes'te bahsi geçen bir kısım toplulukların yaşadığı Vâdiümüsâ, Eyke ve Eyle gibi yerlerin Kuzey Hicaz bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir (Hammûd el-Kusâmî, II, 151-152). Ancak daha önce bunların Hicaz bölgesinin dışında veya sınırında kaldığı ileri sürülmüştü (Yâkût, I, 292; V, 346). Semûd kavminin milâttan önce VIII-III. yüzyıllar arasında Hicaz bölgesinde yaşadığı ve buradan geçen ticaret yolunu denetimi altında tuttuğu tahmin edilmektedir. Hicaz'ın özellikle kuzey kesiminin yüksek yerlerinde bulunan kitâbelerden buraya zaman zaman, en eskisi Main krallığı (m.ö. 1400-650) olan Arap devletlerinin hükmettiği anlaşılmaktadır. Taberî, Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un (420-438) bir valisinin Hicaz'ı yönettiğini, aynı şekilde Kisrâ Enûşîrvân'ın da (531-579) Bizans'la yaptığı antlaşmadan sonra buraya Lahmî Arapları'ndan Hâlid b. Cebele adında birini vali tayin ettiğini kaydeder (*Târîḥ*, II, 53, 149); Nabatî Kinde krallığı da (V-VI. yüzyıl) Hicaz bâdiyelerine hükmediyordu. Daha sonra Yemenli Tübbâ' bölgeyi ele geçirmiş ve Mekke'ye bazı hizmetlerde bulunmuştu. Bizanslılar Şam (Suriye), Habeşistan ve Mısır'ı istilâ ettiklerinde Yemen'e ulaşmak için geçiş noktasında olan Hicaz'ı ele geçirmek istemişler, ancak buna muvaffak olamamışlardır. Aynı şekilde Ebreke de meşhur Mekke seferinin sonunda hezimetle uğramıştı (Taberî, II, 127 vd.). VI. yüzyılın sonlarında Hicaz ve Necid yarımadasının en önemli bölgeleri haline geldi; çünkü bu ikisinin dışında kalan diğer yerler yabancı istilâsına mâruz kalmıştı. Bu sırada Hicaz, Yemen ve Habeş ordularıyla karşılaşmış olmakla birlikte İslâmiyet'in zuhuruna kadar Mekke merkezli müstakil bir hayat sürdürmüştür. Kâbe'nin bütün yarımada Arapları'nca kutsal kabul edilmesi Hicaz'ın bu hayatını kolaylaştıran başlıca etkendi.

Hicaz'ın müstesna dönemi, Mekke'nin müslümanlar tarafından fethedildiği ve Tevbe sûresinin 28. âyetinin nâzil olduğu

8. (629) yıldan itibaren başlamaktadır. Davetin ilk muhatapları Hicazlılar olmuş ve bölgenin İslâmlaşması Hz. Peygamber döneminde gerçekleşmiştir. Resûl-i Ekrem'in gazve ve seriyyelerinin önemli bir kısmı bu bölgede meydana gelmiş, onun vefatında İslâm dini henüz bölgenin dışına çıkmamıştı; bu sebeple Medine'nin uzağındaki yerlerde Hz. Muhammed Hicaz'a gelen peygamber veya Hicaz meliki olarak biliniyordu (Taberî, III, 14, 132). Hz. Ebû Bekir irtidad hareketlerini bastırırken ve fetihler için hazırlanırken başta Hicaz bölgesinde yaşayanlar olmak üzere yarımada'daki bütün Araplar'a mektup yazarak İslâm saflarına katılmalarını istemiş ve Medine'den yola çıkan ordu, ilk savaş olan el-Arabe'ye kadar bütün bölgeyi çarpmadan ele geçirmişti (Belâzûrî, *Fütûḥ*, s. 156, 159). İrtidad hareketlerini bastıran ve ilk fetihlere katılan İslâm orduları Hicazlılar'dan oluşuyordu ve onların yönetimi altındaydı. Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra İslâm dünyasında ortaya çıkan ihtilâflardan Hicaz da nasibini siyasî otoritesini kaybederek aldı. İslâm'ın çıkışının ve özellikle hicretin ardından siyasî hadiselerle doğrudan yön veren Hicaz hilâfet merkezinin önce Kûfe'ye, sonra da Dimaşk'a nakledilmesiyle siyasî anlamdaki liderliğini ve malî alandaki bazı imtiyazlarını kaybetmiş, fakat İslâm dininin doğduğu yer olması ve Haremeyn'i bünyesinde bulundurmasından dolayı mânevî ağırlığını daima hissettirmiştir. Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında meydana gelen olaylarda Hicaz 39 (659-60) yılına kadar Hz. Ali taraftarlarının kontrolü altında kaldı. Bu tarihte Muâviye buraya halkından biat almak üzere önce Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî, onun başarısız olmasından sonra da Büsr b. Ebû Ertât kumandasında bir orduyu gönderdi (Belâzûrî, *Ensâb*, II, 453-454; Ya'kûbî, II, 197-198; Taberî, V, 134-136, 139-140; ayrıca bk. BÜSR b. EBÜ ERTÂT).

Dinî bir merkez olma özelliğini hiçbir zaman kaybetmeyen Hicaz İslâmî ilimlerin tedvininde önemli bir rol oynamıştır. Bölgenin Abdullah b. Zübeyr'in vefatından sonra İslâm dünyasında bir ilim ve kültür merkezi hüviyetiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Bu arada İbnü'z-Zübeyr'in kendisine hükûmet merkezi olarak Hicaz'ı seçmesi başarısızlığının sebeplerinden sayılmalıdır. Çünkü siyasî unsurların bu bölgenin dışına çıkmasıyla ve refahı artırıcı servet ve malların gelmesiyle birlikte burada rahat yaşamayı isteyen, oyun ve eğlenceyi seven aristokrat bir tabaka

meydana gelmiş ve bunlar yeniden Hicaz bölgesinde otorite kurmayı amaçlayan İbnü'l-Zübeyr'in davetini hoş karşılamamışlardır. Bununla beraber daha sonraki dönemlerde Hicaz kaybettiği siyasî nüfuzunu geri almaya çalışmış, fakat pek başarı kazanamamıştır. Emevîler döneminden itibaren bu bölgede yaşayan sahâbî çocukları başta olmak üzere Hicazlılar hilâfetin kendi hakları olduğunu düşünüyor ve onu çıkış yerine geri döndürmeyi amaçlıyorlardı. Nitekim Muâviye Yezîd'e veliahtlık için biat alırken en sert tepkiyi buradan görmüş ve ölümünden sonra da oğlunun iktidarına karşı en sert muhalefet yine bu bölge sâkinlerinden gelmişti.

Abbâsîler'in ikinci döneminden itibaren İslâm dünyası artık tek bir devletin idaresi altında değildi ve Fâtımîler Muiz-Lidînillâh zamanından (953-975) beri Hicaz'ı hâkimiyetleri altına almaya çalışıyorlardı. Çünkü Hicaz'da Haremeyn'e hâkim olan devlet başkanı bütün müslümanların mânevî liderliğini de üstleniyor ve hem İslâm hem Batı dünyası nazarında güç kazanıyordu. Hicaz'da hutbe ilk defa 358 (969) yılında Fâtımî halifesi adına okunmaya başlandı ve bu tarihten itibaren bölge Abbâsî ve Fâtımî rekabetine mâruz kaldı. Bu rekabet, Haremeyn'e hâkim olan seyyid ve şeriflerin iktisadî-siyasî sebeplere ve gelişmelere göre sık sık saf değiştirmelerinden ileri geliyordu. Fâtımî Halifesi Mûstansır-Billâh (1036-1094), Hicaz'da Abbâsîler'in hâkimiyetine kesin olarak son vermek ve bölgeyi bir daha elinden çıkmayacak biçimde yeniden kendi hâkimiyeti altına almak için Yemen'de hüküm süren vasalı Ali b. Muhammed es-Suleyhî'den yardım istedi; Ali b. Muhammed bölgeyi 455'te (1063) istilâ etti ve hutbe yeniden Fâtımî halifesinin adına okunmaya başlandı. Bu tarihten itibaren Hicaz ekonomik açıdan olduğu gibi siyaset yönünden de Mısır'a bağlı kaldı. Daha sonraki yıllarda Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Fâtımîler'i ortadan kaldırmasıyla Hicaz Eyyûbîler'in idaresi altına girdi (567/1171). 1232 yılından sonra Resûlîler Eyyûbîler'le bölgenin hâkimiyeti konusunda mücadele ettiler. Eyyûbîler'in ardından hutbe Memlûkler adına okunmaya başlandı. 1258'de Moğollar Bağdat'ı istilâ ettiklerinde Hicaz'a da hâkim olmak istediler. Özellikle İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han zamanında (1317-1335) bu gayretler yoğunlaştıysa da bölge Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethine kadar (1517) Memlûklü hâkimiyetinde kalmaya devam etti.

BİBLİYOGRAFYA :

Müşned, I, 195-196; II, 149; III, 332, 335, 345; Buhârî, "Hârs ve'l-müzâra'a", 17, "Farzû'l-humus", 19, "Fiten", 24; Tirmizî, "Fiten", 35, "İmân", 13; Müslim, "İmân", 21, "Cihâd", 20, "Müsâkât", 1, "Fiten", 14; Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, VI, 53-58; Zübeyrî, *Nesebû Kureys*, s. 246, 248; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Zekkâr), s. 193; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 266; Belâzûrî, *Ensâb*, II, 453-454; III, 8, 143, 176; a.mlf., *Fütûh* (Fayda), s. 16-17, 19-20, 156, 159, 691-695; Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve emâkinî tûrukü'l-hac ve me'âlimi'l-Cezîre* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1401/1981, s. 531-539; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59, 84-85, 261, 275, 514; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 20; II, 197-198, 229 290, 351; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 203, 539; II, 53, 127 vd., 149, 411, 482, 487, 492; III, 14, 132, 153-154; IV, 96-100; V, 134-136, 139-140, 289, 540; VI, 437; VIII, 136, 163; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehbe* (Abdülhamîd), II, 62; III, 77; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, s. 69; Mâverîdî, *el-Ahkâm-ü's-sultaniyye* (trc. Ali Şafak), İstanbul 1994, s. 315-316; Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 134, 146-147, 413; a.mlf., *Mu'cem*, I, 5-15; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 292; II, 218-220; V, 346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1987, II, 507-509; a.e., XI (trc. Abdülkerim Özyadın), s. 389-390, 478; İbn Kesir, *el-Bidâye*, I, 181; II, 145, 148, 180 vd.; VII, 92-94; X, 136; XI, 248, 378; XII, 135, 201; XIII, 73, 147; XIV, 80; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, II, 1039-1040, 1050; Firûzâbâdî, *el-Meğânimü'l-me'tâbe fi me'âlimi'tâbe* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1389/1969, s. 102-105; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 249-254; *Tecrid Terce-mesi*, VI, 173-174; VIII, 416; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Beyrut 1406/1986, s. 327-328, 355-364; Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, Kahire 1965, s. 140, 170, 176-179, 214, 241-243; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, I, 167-169, 294, 614 vd.; II, 121, 245, 576; IV, 13, 113, 142, 156, 261, 276-277, 518-519, 536-537, 621-622; V, 309; VI, 32, 81, 227-228, 233, 283, 285, 311, 321, 513, 517-518, 527, 587, 615, 621-622; VII, 167, 259-260, 347 vd., 375; Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *Devrû'l-Hicâz fi'l-hayâtî's-siyâseti'l-İsmâme*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikrî'l-Arabî); W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 41-42, 47; Şevkî Dayf, *et-Te'avvur ve't-tecdid fi's-si'ri'l-Emevî*, Kahire 1977, s. 22-29; Âişe bint Abdullah Bakâsî, *Bilâdû'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Eyyûbî*, Mekke 1400/1980; Abdullah Abdülcebâr - M. Abdülmün'im Hafâcî, *Kışsatû'l-edeb fi'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Câhilî*, Kahire 1400/1980; Hittî, *İslâm Tarihi*, I, 157; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire 1981, s. 237-241, 546, 597-598; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1982, I, 424-426; III, 309; IV, 109, 202, 317-319, 340; İbrâhim Beydûn, *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1403/1983; Âtik b. Gays el-Bilâdî, *Mu'cemü kabâ'ilü'l-Hicâz*, Mekke 1983; Hammûd el-Kusâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, Cidde 1985, I, 25-26; II, 151-152, 226-227, 368-369; III, 151-154, 169-175; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 366-367; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 85, 193, 195, 285, 287, 349, 446; A. Musil, *Şimâlû'l-Hicâz* (trc. Abdülmuhsin el-Hüseynî), İskenderiye 1988, s. 24-31, 124-129; İrfan Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan" (trc. İlhan Kutluçer), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988,

I, 19-43; a.mlf., *Byzantium and the Araps in the Sixth Century*, Washington 1995, s. 36-39, 126, 183-185, 726, 850, 995; Sâlih Ahmed el-Ali, *el-Hicâz fi şadri'l-İslâm*, Beyrut 1990; Abdullâh b. Ali el-Müşned, *el-'Aleviyyûn fi'l-Hicâz: 132-203 h.*, Kahire 1412/1992; Abdullâh Muhammed Nâsirü's-Seyf, "el-'Avâmilü'l-mü'essira fi'n-neşâti't-ticârî fi Necd ve'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Emevî", *Fayşal*, XXXVII, Riyad 1980, s. 30-34; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayr-ı Müslimleri Çıkarması", *DÜİFD*, sy. 1 (1983), s. 51-66; Ya'kûb Ca'ferî, "Nazarî be-Mes'eale-i İkamet-i Gayr-ı Müslmân der Hicâz", *Tahkikât-ı İslâmî*, V/1-2, Tahrân 1990, s. 114-122; Charles Melville, "The Year of the Elephant, Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa'îd (1317-1335)", *Slr*, XXI/2 (1992), s. 197-214; Necde el-Hammâş, "el-Evdâ'u'l-idâriyye fi'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Emevî", *Dirâsât târihiyye*, sy. 47-48, Dimaşk 1993, s. 47-63; "Hicâz", *İA*, V/1, s. 472-473; G. Rentz, "al-Hidjâz", *EP* (İng.), III, 362-364; Hayyim J. Cohen, "Arabia", *EJd*, III, 232-237; Kudret Büyükoçşun, "Arabistan", *DİA*, III, 248; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", a.e., XIII, 421.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

Osmanlı Dönemi. Mekke, Medine ve Cidde ile bunlara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan ve doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asir sancağı, kuzeyden Kudüs sancağı ve Arış, Akabe muhafızlıkları ile çevrili bölgeye Osmanlı idarî taksimatında Hicaz eyaleti (vilâyeti) adı verilmekteydi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden (1517) sonra "sulhen" ve "teyemmünen" Osmanlı yönetimine geçen Hicaz'da Mekke emirlerinin eskiden beri sahip oldukları imtiyazlı statüler aynen korundu. Vezir rütbesinde bulunan Mekke emirleri berat veya menşur ile tayin ediliyordu. Bütün Hicaz bölgesinde Osmanlı padişahları adına hutbe okunduğu halde mukaddes yerlere ve peygamber soyundan gelen emirlere duyulan saygıdan dolayı Mekke ve Medine kalelerine XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı bayrağı çekilmedi. Ancak bu dönemde sömürgeleşen İslâm ülkelerinden Hicaz'a gelen müslümanların giderek artmasını dikkate alan Osmanlı Devleti hâkimiyet nişanesi olarak mezkûr kalelere bayrak asılmasına ihtiyaç duydu.

Hicaz bölgesinin idarî ve malî işleri başlangıçta Mısır valileri tarafından yürütülmekteydi. Bununla birlikte Mekke ve Medine'nin kadı, nâzir-ı emvâl ve şeyhülharem gibi görevlileri merkezden tayin edilmekteydi. Bölgenin bütün masrafları Mısır hazinesinden ve Cidde gümrük gelirlerinden karşılanıyordu. Daha sonra Mısır'dan ayrılan Hicaz bir süre Cidde sancak beyinin idaresi altında kaldı. Cidde sancak beyliği ve Habeş valiliği bazan bir